

MARIJA KUODIENĖ

Lietuviškasis Bronislavas Pilsudskis

Įvadas

Publikacijoje pristatomas mokslininkas, kalbotyrininkas, etnografas, muziejininkas Bronislavas Petras Pilsudskis (*Bronisław Piotr Piłsudski*) (1866–1918), kaip vienas iš pirmųjų XX a. pradžios Lietuvos kryždirbystės skleidėjų Vakarų Europoje. Savo pastebėjimus apie lietuviškų kryžių pastatymo tradicijas, jų formos tyrinėjimus B. Pilsudskis atskleidė 1916 m. išleistoje knygelėje „Lietuviški kryžiai“. Apžvelgiamos šios knygelės atsiрадimo priežastys, ryšys su 1906 m. pasirodžiusia pirmąja solidžia Mykolo Eustachijaus Brenšteino (*Michał Eustachy Brensztejn*) (1874–1938) studija apie žemaičių kryžius ir koplytėles. „Lietuviški kryžiai“ – tekstas labai jautrus, lakoniškas, papildytas piešiniais, įprasmina tautos paveldo reikšmę dvasinio gyvenimo lygmenyje.

Reikšminiai žodžiai: lietuviški kryžiai, Šveicarija, Žemaitija, tipai, maldingumas, Bronislavas Pilsudskis.

Žymaus mokslininko, kalbotyrininko, etnografo, muziejininko Bronislavo Pilsudskio, kilusio iš Lietuvos (gimė Zalavo dvare, Švenčionių pavieta, netoli Pabradės), darbai lietuvių visuomenei mažai žinomi. 2017 m. Lietuvos dailės muziejus (LDM) kartu su Lenkijos institutu Vilniuje ir Tatrų muziejumi Zakopanėje LDM Radvilų rūmų muziejuje surengė šiam iškiliam žmogui skirtą parodą „Bronisław Piłsudski“ (1866–1918) – etnografas ir muziejininkas“. Ryškiausią B. Pilsudskio mokslinių tyrinėjimų dalį sudaro jo veikla Sachaline – Ramiojo vandenyno saloje, vadintoje Katorgininkų sala, į kurią jis buvo neteisėtai ištremtas 1887 m. už dalyvavimą organizacijoje „Narodnaja volia“, ketinusioje pasikėsinti į carą Aleksandrą III. Tremtyje Sachaline savamokslis tyrinėtojas domėjosi vietinių nykstančių salos genčių – ainų, nivchų (gilakų), orokų – etnokultūros paveldu, sudarė šių tautų kalbų žodyną,

aprašė legendas, papročius ir tradicijas, 300 fotonuotraukų užfiksavo liaudies tipažus, gyvenimo vaizdus.

1906 m., grįžęs iš tremties, B. Pilsudskis gyveno Krokuvoje, vėliau Zakopanėje, kur domėjosi Podhalės krašto etnokultūra, tyrinėjo Tartų kalnų regionų folklorą, etnografiją, rinko liaudies meno eksponatus. 1911 m. B. Pilsudskis įkūrė Etnologijos tyrimų skyrių prie Tatrų draugijos, daug prisidėjo prie Tatrų Tyto Chalubinskio muziejaus Zakopanėje kūrimo.

LDM Radvilų rūmų muziejuje 2017 m. lapkričio 16–2018 m. vasario 25 d. veikusioje parodoje eksponuotos nuotraukos, Zakopanės muziejų eksponatai, medžiaga iš Lenkijos mokslų akademijos bibliotekos Krokuvoje rinkinių, privačių kolekcijų, parodyta filmuota medžiaga tik iš dalies atspindėjo B. Pilsudskio darbus, jo didelį indėlį išsaugant Sachalino tautų etninį paveldą, Tartų regiono liaudies kūrybą.

Etnografui ir muziejininkui B. Pilsudskiui skirta paroda paskatino pasidomėti jo ryšiais su Tėvyne, jos etnine kultūra. Savo mintis apie Lietuvą B. Pilsudskis užrašė 1911 m. išleistame *Giliakų poezijos* veikale, kuriame pasakoja apie sunkią vietinių gyventojų dalį, nuolatinį jų žeminimą ir skriaudas. Ilgalaikė šio etnografo tremtis neatskiriama suartino jį su vietos gyventojais. Geltonveidžiams broliams jis yra dėkingas, kad iš gyvo lavono, geidžiančio mirties, tapo meilės žmogumi. Draugams Tėvyneje etnografas rašė: „Jums, mano brangūs tautiečiai mylimoje Lietuvoje, kurių ilgėjausi savo jauna, mylinčia širdimi ir kurių vis dar ilgiuosi – po dvidešimt kelių metų, skiriu šį savo darbą.“¹ B. Pilsudskio asmenybės gilumą pajautė žinomas lietuvių tapytojas Adomas Varnas (1879–1979). Nuo 1910 m. pradedantis tapytojas kartu su žmona apsigyveno Zakopanėje. Su B. Pilsudskiu jis susipažino viešėdamas pas žymų lenkų rašytoją Stefaną Žeromskį (*Stefan Żeromski*) (1864–1925) 1912 m. Savo atsiminimuose dailininkas B. Pilsudskį apibūdina kaip be galo švelnios sielos ir nepaprastai kietos valios vyrą, kuris visa širdimi mylėjo Lietuvą, labai domėjosi ir džiaugėsi jos atgimimu. Išgirdęs pasakojimą apie ilgą jo tremtį, Tolimųjų Rytų etninių tautų kalbų, etnografijos tyrinėjimus, pamatęs išsaugotą puošnų auksiniais rytietiškais ornamentais išsiuvinėtą ainų tautos drabužį, A. Varnas paprašė, kad etnografas su-tiktų su tuo kostiumu jam pozuoti. Portrete B. Pilsudskis pavaizduotas vilkintis dusliu raudonu ryškiais juodos, švelniais geltonos spalvų raštais papuoštu tautiniu kostiumu. Paveikslas turtingo kolorito, nutapytas realistine maniera, išsiskiria trimis ketvirčiais į dešinę pasuktas portretuojamojo veidas, į priekį nukreiptas liūdnu akių žvilgsnis, kuriame slypi

gilus susimąstymas. B. Pilsudskio portretas – vienas geriausių A. Varno darbų visoje tapytojo kūryboje. 1912 m. portretas buvo eksponuojamas Lietuvių dailės draugijos Vilniuje surengtoje šeštojoje parodoje². 1927 m. A. Varnas portretą eksponavo apžvalginėje savo darbų parodoje Kaune. Tais pačiais metais dailininkas spaudoje rašė apie B. Pilsudskio gyvenimą, veiklą, iškėlė jį kaip gilios ir tikrai lietuviškos sielos asmenybę³. Pažymėtina, kad ilgą laiką paveikslas buvo dingęs iš menotyrininkų akiračio. Po daugelio paieškų surastas 2015 m. ir eksponuotas minimoje parodoje Vilniuje. Galima spėti, kad, dailininkui tapant portretą, jie kalbėjo apie judviejų tėvynę Lietuvą, jos liaudies meno paminklus – medinius kryžius. A. Varnas greičiausiai papasakojo, kaip jis, būdamas Krokuvos dailės akademijos studentu, 1905 m. vasarą nelegaliai buvo nivykęs į Lietuvą fiksuoti medinių kryžių. Šios išvykos metu Vilkaviškio apskrityje jo darytos nuotraukos saugomos LDM Liaudies meno skyriaus fototekoje. Savo prisiminimuose dailininkas atskleidė, kad šiam darbui jį paskatino archeologo ir etnografo Vandalino Šukevičiaus (1852–1919) kryžių tyrinėjimai Lydos apskrityje, paskelbti 1903 m.⁴ Jaunas dailininkas ir žinomas patyręs etnokultūrų mokslininkas B. Pilsudskis turėjo įvertinti 1906 m. Krokuvoje išleistą Mykolo Eustachijaus Brenšteino (*Michał Eustachy Brensztejn*) knygą apie žemaičių kryžius ir koplytėles⁵. Tai buvo pirmoji išsami studija apie unikaliausią lietuvių liaudies kūrybos sritį, jos pristatymas Europoje.

1914 m. B. Pilsudskis paskiriamas Krokuvos Mokslų akademijos Antropologijos komisijos Etnografijos sekcijos sekretoriumi. Šį jo darbą nutraukė prasidėjęs Pirmasis pasaulinis karas. 1915 m., pasipriešinęs karo agresijai, B. Pilsudskis pasitraukė į Šveicariją. Iškeldamas savo

prosenelių kilmingų Lietuvos bajorų Giniotų giminę, etnografas pasirenka Ginet-Pilsudskio pavardę, pabrėždamas savo lietuvišką ir lenkišką kilmę. Šveicarijoje, ieškodamas lietuviškų šaknų, savo tapatumo, B. Pilsudskis jaučia būtinumą ir prasmę, vidinę pareigą parašyti apie brangiausią lietuvių liaudies sukurtą turtą – lietuviškus kryžius.

1916 m. buvo išleista B. Ginet-Pilsudskio (*B. Ginet-Pilsudzki*) nedidelė knygelė prancūzų kalba „Les croix Lithuaniennes. Extrait des Archives suisses des Traditions populaires“ („Lietuviški kryžiai. Šveicariško liaudiškų tradicijų archyvo ištrauka“ (T. XX)⁶. Tekstas glaustas, informatyvus, iliustruotas aštuoniais iš M. Brenšteino knygos perpieštais piešiniais. Etnografas apie Lietuvos kryžius rašo didžiausio žmonijos istorijoje karo metu, kai žūsta tūkstančiai lietuvių karių, kai tūkstančiai lietuvių karo pabėgėlių palieka savo tėvynę. Knygelės įvade rašoma: „Kada didžiosios Europos galybės išbaigs savo mirtį nešančias atsargas, kada senoji Europa gėdingai apmąstys mirties šokio ir naikinimų pabaigą, tada daug kraštų, daug provincijų užsitarnaus kapų ir kryžių šalies pavadinimą.“⁷

Lietuvių kryžiai, stogastulpiai, koplytstulpiai, koplytėlės, geležinės viršūnės, šventųjų skulptūros išreiškė gilų kaimo gyventojų tikėjimą, savitą meninės kūrybos dvasią. Kryžiai, pastatyti palaidojimo vietose, žymi mirusių atminimą. Kryžius, stogastulpius, koplytstulpius, koplytėlės valstiečiai statė pakelėse, laukuose, savo sodybų kiemuose, prašydami Viešpaties pagalbos nuo nelaimių, atsidėkodami už suteiktas malones ir viltį. B. Pilsudskis, gerėdamasis lietuvių kryžių ir koplytėlių grožiu, iš bobutės ir tetos girdėtais prisiminimais apie jų naikinimą, remdamasis spaudoje paskelbtais straipsniais, publikuotais piešiniais ir nuotraukomis, išskiria Lietuvą, ypač Žemaitiją, nepaprastu kryžių statymo gausumu, pralenkiant lenkus ir baltarusius. Šią mintį jis pabrėžia XIX a. pirmos pusės Žemaitijos krašto tyrinėtojo kunigo Liudviko Adomo

Jucevičiaus (1813–1846) pastebėjimais apie kryžius, kurių buvę „taip tanku, jog tarpas nuo vieno ligi kito vos kelios dešimtys žingsnių“⁸. Savo darbe naudoja minėto mokslininko, etnografo, muziejininko, gimusio ir kurį laiką gyvenusio Telšiuose, M. Brenšteino gimtojoje Žemaitijoje surinktą ir publikuotą medžiagą. M. Brenšteino manymu, kryžiai yra kilę iš senovės lietuvių papročio statyti stabus. B. Pilsduskis lietuviškus kryžius sieja su ankstesne lenkiškų kryžių tradicija. Šio lotyniško kryžiaus pavidalo pakitimai lėmė mažų koplytėlių, pastatytų ant stulpo arba pakabintų medyje, atsiradimą. Rašydamas apie kryžių tipizaciją jis pakartoja M. Brenšteino nustatytus penkis paminklų tipus. Pirmas tipas – stulpai su stogeliais, antras – keturšonės, šešiašonės koplytėlės, iškeltos ant stulpo, trečias – dideli nameliai, pastatyti ant žemės, ketvirtas – mažos koplytėlės, pakabintos medžiuose, penktas – kryžmiški kryžiai⁹. Etnografas pažymi, jog skirtingose Žemaitijos vietovėse, paprapijose stovintiems kryžiams ir koplytėlėms būdingi saviti apylinkės bruožai. Koplytėlėse pastatytos medžio figūrėlės atspindi krikščioniškosios ikonografijos atvaizdus. Jis rašo, kad lietuvių liaudyje mėgstamiausias liaudies skulptūros atvaizdas yra apnuoginta Kristaus figūra: viena jo ranka padėta ant kelio, kita ranka parėmęs galvą. Kristaus veide išreikštas toks didelis liūdesys, kad lietuviai Kristų vadina „Smūtkeliu“. Šį pavadinimą, kuris lenkų kalba reiškia „liūdesį“, savo knygoje pavartojo M. Brenšteinas. Rūpintojėlio atvaizdą jis apibūdino kaip Lenkijai ir Lietuvai būdingą Kristaus temą, kurios populiarumas Žemaitijoje išreiškė krašto dvasią¹⁰. Anot B. Pilsudskio, akivaizdu, kad „Smūtkelis“ į Lietuvą perkeltas iš Lenkijos, liūdinčio Kristaus figūrėlė dažniausiai būna įkelta į nedidelę, papuoštą ornamentais, kartais dažytą koplytėlę, pakabintą prie pakelės, ant kalvelių stovinčių medžių. Koplytėlėse rečiau būna Švč. Mergelės Marijos skulptūrėlių¹¹. Ankstyvųjų kryžių

puošyboje etnografas pastebi paprastus geometrinius raštus, vėlesni išsiskiria menišku atlikimu, augaliniais motyvais. B. Pilsudskis atkreipia dėmesį į kryžių ir koplytelių geležines viršūnes, iškaltas savamokslių liaudies meistrų kaimo kalvėse, taip pat pabrėžia jų linijų grožį: „kryžiai, koplytėlės, šventųjų skulptūrėlės išryškina nepaprastus įgimtus lietuvių liaudies meninius gabumus“¹².

Trumpai apžvelgęs krikščionybės Lietuvoje įvedimo aplinkybes, etnografas B. Pilsudskis aprašo lietuvių liaudies kryžių statymo papročius, jų šventinimus, iškilmes. Istorijos įvykių kaitoje kryžių statymo tradicija nusilpo po 1863 m. sukilimo, kai buvo priimtas barbariškas Vilniaus generalgubernatoriaus Michailo Muravjovo 1864 m. draudimas statyti ir atstatyti kryžius. Giliai tikintys lietuviai stengėsi išsaugoti stovinčius kryžius, jau griūvančius naktimis keitė naujais. 1878 m. caro valdžia panaikino medinių kryžių statymo draudimą, kryžius leido statyti kaimuose, tačiau be įrašų, ženklų, datų. B. Pilsudskis atkreipė dėmesį, kad prie kelių ir laukuose pastatyti nauji kryžiai neturi senų archajiškų formų bei konstrukcijų, puošybos elementų¹³. Jis iškėlė didelį patriotiškai nusiteikusių lietuvių veikėjų susidomėjimą senais kryžiais, jų menine puošyba. Apie tai liudija 1912 m. Vilniuje išleistas albumas „Lietuvių kryžiai. *Croix Lithuaniennes*“, kurį sudarė Antanas Jaroševičius, įvadinį straipsnį parašė Jonas Basanavičius, apipavidalino Antanas Žmuidzinavičius¹⁴. Kryžiai, atspindintys tautos dvasią, perteikė lietuvių tautinio atgimimo idėjas, darė įtaką tautinio stiliaus formavimuisi.

Gėrėdamasis kryžiais, kaip neatsiejama Lietuvos kraštovaizdžio dalimi, naudodamasis apie juos parašytais tekstais, dalindamasis savo paties prisiminimais etnografas B. Pilsudskis jautė nenumaldomą Tėvynės ilgesį: „[...] Lietuvos liaudis nepaisant neapsakomo didžiosios krašto dalies sunaikinimo, vis vien sulauks, kada tas didelis karas atneš tėvynės išlaisvinimą. Tūkstančiai tūkstančių sūnų, priversti ieškoti duonos sunkioje tremtyje, svajoja apie sugrįžimo valandą, kada galės nusilenkti prie jų kaimą globojančio kryžiaus, o paskui imsis naujų darbų – pastatys mažą koplyčią toje pačioje taip mylimoje tėvų žemėje.“¹⁵ B. Pilsudskio „Lietuviški kryžiai“ – vienas iš reikšmingesnių jo etnografinių darbų, skirtas mylimai Tėvynei, lietuvių kryždirbių kūrybai, lietuviškosios tapatybės išsaugojimui.

Išvados

Aptariant Lietuvoje mažai žinomo etnokultūrų tyrinėtojo B. Pilsudskio labai sudėtingos biografijos faktus, daugiausia dėmesio skiriama 1916 m. Šveicarijoje išleisti jo knygelei apie lietuviškus kryžius „Lietuviški kryžiai“. Ši knygelė, parašyta žiauraus karo akivaizdoje, atskleidžia didelį autoriaus troškimą pagerbti gimtojo krašto, savo tėvynės etnokultūrinį paveldą – lietuvių liaudies kryždirbių, dievdirbių, kalvių meninę kūrybą.

Kryžiai – tautos dvasinio gyvenimo paminklai, liudijantys savitą tautos meninę kūrybinę pasireiškimą, atskleidžiantys istorinius įvykius, maldingumo tradicijas, keliantys valstybingumo atkūrimo idėjas.

Apibendrinant B. Pilsudskio etnografinį darbą, ypač reikėtų pabrėžti jo reikšmę Lietuvos liaudies meno, kryždirbystės sklaidai Vakarų Europoje XX a. pradžioje.

Išnašos

1. Pilsudski B., „Kryże Litewskie“, *Kryże i kapliczki przydrożne*, Krakow: Biblijoteka „Orlego Lotu“, 1922, Nr. 3, p. 7.
2. Žemaitytė Z., *Adomas Varnas: gyvenimas ir kūryba*, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 66, 69.
3. Varnas A., „Bronisław Piotr Piłsudski“, *laikraščio „Lietuva“ priedas „Iliustruotoji Lietuva“*, red. Z. Kuzmickis, Kaunas, 1927, Nr. 19.
4. Petrauskaitė Ž., „Adomo Varno kryžių bei koplytėlių fotografijų rinkinio istorija“, *Lietuvos dailės muziejaus metraštis 3*, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 1999, p. 84–85.
5. Brensztejn M., „Kryże i kapliczki żmudzkie. *Materyaly do sztuki ludowej na Litwie*“, *Materyaly antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, wydawane staraniem komisji antropologicznej akademii umiejętności w Krakowie*, Krakow: Nakładem Akademii Umiejętności, 1906, t. 9.
6. Ginet-Pilsudzki B., „Les crois Lithuaniennes“, *Extrait des Archives suisses des Traditions populaires*, 1916, t. 20.
7. Pilsudski B., „Kryże Litewskie“, *Kryże i kapliczki przydrożne*, Krakow: Biblijoteka „Orlego Lotu“, 1922, Nr. 3, p. 1.
8. *Ibid.*, p. 2.
9. Brensztejn M., „Kryże i kapliczki żmudzkie. *Materyaly do sztuki ludowej na Litwie*“, *Materyaly antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, wydawane staraniem komisji antropologicznej akademii umiejętności w Krakowie*, Krakow: Nakładem Akademii Umiejętności, 1906, t. 9, p. 8–11.
10. *Ibid.*, p. 12.
11. Pilsudski B., „Kryże Litewskie“, *Kryże i kapliczki przydrożne*, Krakow: Biblijoteka „Orlego Lotu“, 1922, Nr. 3, p. 6.
12. *Ibid.*, p. 4.
13. *Ibid.*, p. 8–10.

14. *Lietuvių kryžiai. Croix Lithuaniennes*, [Albumas], sud. A. Jaroševičius, J. Basanavičius (įv. str. aut.), A. Žmuidzinavičius (dail.), Vilnius: J. Zavadskio spaustuvė, 1912.
15. Pilsudski B., „Kryże Litewskie“, *Kryże i kapliczki przydrożne*, Krakow: Biblioteka „Orlego Lotu“, 1922, Nr. 3, p. 21.

Literatūra ir šaltiniai

1. Brensztejn M., „Kryże i kapliczki żmudzkie. Materyaly do sztuki ludowej na Litwie“, *Materyaly antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, wydawane staraniem komisji antropologicznej akademii umiejętności w Krakowie*, Krakow: Nakładem Akademii Umiejętności, 1906, t. 9.
2. Ginete-Pilsudzki B., „Les croix Lithuaniennes“, *Extrait des Archives suisses des Traditions populaires*, 1916, t. 20.
3. Petrauskaitė Ž., „Adomo Varno kryžių bei koplytelių fotografijų rinkinio istorija“, *Lietuvos dailės muziejaus metraštis 3*, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 1999.
4. Pilsudski B., „Kryże Litewskie“, *Kryże i kapliczki przydrożne*, Krakow: Biblioteka „Orlego Lotu“, 1922, Nr. 3.
5. Varnas A., „Bronisław Piotr Piłsudski“, *laikraščio „Lietuva“ priedas „Iliustruotoji Lietuva“*, red. Z. Kuzmickis, Kaunas, 1927, Nr. 19.
6. Žemaitytė Z., *Adomas Varnas: gyvenimas ir kūryba*, Vilnius: Baltos lankos, 1998.
7. *Lietuvių kryžiai. Croix Lithuaniennes*, [Albumas], sud. A. Jaroševičius, J. Basanavičius (įv. str. aut.), A. Žmuidzinavičius (dail.), Vilnius: J. Zavadskio spaustuvė, 1912.

Nuotraukose:

2017 m. LDM Radvilų rūmų muziejuje Lietuvos dailės muziejaus, Lenkijos instituto Vilniuje ir Tatrų muziejaus Zakopanėje surengtos parodos „Bronisław Piłsudski“ (1866–1918) – etnografas ir muziejininkas“ fragmentai. Fotografas Antanas Lukšėnas

The Lithuanian Roots of Bronisław Piłsudski

MARIJA KUODIENĖ

The works of Bronisław Piłsudski, a prominent Lithuanian-born scientist, linguist, ethnographer and museologist, are not particularly well known to Lithuanian audiences. In 2017, the Lithuanian Art Museum, together with the Polish Institute in Vilnius and Tatra Museum in Zakopane, held an exhibition at the LDM Radvilas Palace entitled Bronisław Piłsudski (1866–1918) – Ethnographer and Museologist.

B. Piłsudski became known throughout the world thanks to his scientific research, which he began in 1887 during forced exile in Sakhalin,

focused on the ethnographic cultural heritage, vocabulary, customs and traditions of diminishing local tribes: Ainu, Nivkh (Gilyak) and Orak. B. Piłsudski published his notes on Lithuanian cross building traditions and a study of their shapes in his book *Lithuanian Crosses*, released in 1916 in Switzerland. The work shows his desire to honour the ethnographic cultural heritage of his motherland, i.e. the artistic work of traditional Lithuanian cross makers, *dievdirbiai* (carvers of sacral statuettes), and blacksmiths. Lithuanian crosses stand out as monuments to the nation's faith, piety, spiritual life, history and customs, attesting to how significant the creative work of folk artists is for the nation. The book shows some signs of being influenced by the 1906 study on Samogitian crosses and chapels by Mykolas Eustachijus Breinšteinai.

Piłsudski's text and illustrations provided early 20th century Europe with an opportunity to learn about cross making – the most unique sphere of Lithuanian folk art .